

РЕЦЕНЗІЇ

Стороженко І.С.

Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наук. вид. / Передм. Ю.А.Святця; відп. ред. В.А.Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с.

Нова книжка Івана Стороженка без сумніву справляє враження. Сама тема трохи за-скочила, адже від другої книги чимало читачів очікували хронологічного продовження сюжетів першої. Утім, автор, як видається, вирішив віддати належне симпатичним «фірмовим» дніпропетровським експериментам із формою. Відтак, на сторінках нової книжки він повертається, за хронологією, далеко назад.

Справедливо розсудивши, що цілитися краще у велику ціль, автор повертається до наріжних проблем феномена українського козацтва. Навіть у назві не можна не зауважити його смак до «брендів» національної історіографії – «Богдан Хмельницький» та «Запорозька Січ». Із погляду маркетингу, це безпрограшна комбінація. Поліграфія та художнє оформлення книжки також вище будь-яких похвал (не поступитися у цьому книзі 1-й було, напевно, зовсім не легким завданням). Отже, здається, успіх у масового читача цілком ґарантовано.

Гадаю, саме на потребу цьому успіхові автор, конструюючи текст, широко вдався до прийомів дидактики (зокрема, ідеться про часте повторювання авторських тез і т.ін.). Це навряд чи порадує фахового читача, але тут таки, напевно, «формат» вимагав жертв.

Досить важко сказати, як із цим дещо «популістичним» дискурсом пов'язана витримана у стилі ультрасцієнтизованої проповіді передмова доц. Юрія Святця. Вірогідно, тут використано ефект контрасту, який покликаний *вразити*, але не *витлумачити* (така форма представлення, утім, не рідкість для українських видань і має свої переваги, тримаючи читача у належному тонусі).

Утім, зосередимося, власне, на тексті шановного Івана Сергійовича, який одразу воліє «піти з козирів» і вже третій абзац завершує формулюванням найбільш яскравої тези книжки: «... перед повстанням Б.Хмельницького Микитинської Запорозької Січі взагалі не існувало, тобто після знищення Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. польською армією за станом на 1648 р. вона не була відновлена» (с.22). Доки приголомшений читач перетравлює це твердження-пролог, автор звертається до формулювання методологічних засад дослідження. Тут на щит піднято *системний підхід та системний аналіз*. Як на мене, це евфемізми методологічної всеїдності (що ні до чого не зобов'язує), співзвучне Гіппократовому «не зашкодь», а справжній сенс авторських розлогих формулювань «загальних положень» бачиться, власне, у демонстрації смаку автора до *метафори* та історіографічної поетики. Це зовсім немало у наш час, коли до царини методології дуже значна частина вітчизняних істориків узагалі заходить побоюється, сповідуючи, власне, такий собі «несвідомий позитивізм» чи навіть домодерний «критичний метод».

Далі І.Стороженко знайомить читача з власною дослідницькою програмою. Тут слід зауважити про не зовсім коректне визначення поняття *гінтерланд*. Для автора це «держави, які примикали до Великого Кордону» (с.38), тобто йдеться суто про географію. Утім, цим терміном зазвичай позначають ядро, осердя-взірець, зрештою тил певної цивілізації. Ключове для себе поняття *Великого Кордону* автор, із посиланням на авторитет Я.Дашкевича, воліє витлумачити як «великий степовий кордон України», що також викликає певні зауваження. Так, справді, явно зручніше для схематизації, але це різко звужує досвід порівняння та абсолютизує єдино український контекст історичних явищ. Проте мені особисто ближча пізніше за Я.Дашкевича артикульована і знайома авторові концепція «Великого Кордону Європи» С.Леп'явка. Утім, вибір термінологічної «призми» – доволі суб'єктивна річ і, власне, область «авторського права».

Розділ 1 – «*Стан дослідження організаційної структури Запорозької Січі кінця XVI – середини XVII століття*» – окреслює, передусім, основні інспіруючі пропозиції

попередників автора. Зауважу, що взята до уваги лише т.зв. «академічна доба», себто дослідження не раніше XIX ст. Загалом це традиційний підхід, але знов таки особисто мені ближчим є аналіз історіографії, починаючи від очевидців певного явища.

Розділ 2 – *«Великий Степовий Кордон України кінця XV – середини XVII століття як військова система»* – відразу звертає на себе увагу доволі контроверсійною хронологією. Нижньою межею тут, фактично, виступають перші османські завоювання у Північному Причорномор'ї, а верхньою – Козацька революція середини XVII ст. Як на мене, цілісність/системність цього простору проблематична, що, зрештою і підтверджує мозаїчна (ерудитсько-нарисна) структура розділу. Тут і проблема невідповідності та її демографічні наслідки для українських земель, і історичні екскурси щодо певних державно-політичних утворень (почавши з часів монгольської експансії), і географічна вісь «психологічної і духовної орієнтації українців», і психологія «людей війни».

Самі по собі ці сюжети доволі цікаві, але, суто на мій смак, автор таки згаяв можливість указати, зокрема, і на аномальність утворення Дикого Поля на Півдні України наприкінці XV ст., і на численність претендентів на місцеву спадщину, причому мова саме про тогочасні репрезентативні верстви («панів землі»), а не безправний простолюд. Ідеться про: 1) про руських васалів вигаслих Коріатовичів, які не змирилися із захопленням поляками Поділля (деякі інтегрувались із татарами і, бажаючи помсти, показали їм шлях для набігів на цей регіон), причому цією дорогою пішло немало наступників (потурнаків); 2) італійських та інших християнських біженців (греки, вірмени, слов'яни) з міст Північного Причорномор'я, які мали потужне лобі в Європі (польський король, зокрема, де-юре сприймався як їх основний представник і заступник; вони також могли розраховувати на мобілізаційні можливості хрестових походів); 3) вигнанців Великого Степу – тюркських васалів Вітовта (улани Тохтамиша та українські черкаси) і київських Олельковичів; 4) дуже ситуативно залежних дрібних кланів степних батирів (із ногайців, черкесів etc), цитаделлю яких був Буджак; 5) молдовських та афільюваних «волоським правом» руських бояр; 6) зрештою, руських/рутенізованих князів-династів з Волині (і, меншою мірою, з цілого простору ВКЛ) та родовитих польських магнатів, обтяжених централістськими зусиллями держави і у принципі готових відіграти самостійну політичну роль. Усі вони були не від того, аби діяти «козацьким способом». Завваживши все це, автор, можливо, згодом і не наполягав би так на «непрестижності» козацтва аж до реформ другої половини XVI ст.

Дещо зупинюся також на явно виопукленому у книзі промислі людоловства. Гадаю, хибним є уявлення про таку собі усталену експлуатацію «мисливських угідь», ледь не до прагнення «зберегти поголів'я». У цьому промислі обсяг «шкоди» неприятелю важив не менше, ніж власний «прибуток».

Причому, можливості «збуту» невільників у козаків і їх татарсько-турецьких візаві таки суттєво різнилися. Якщо полонені жінки і діти справді легко абсорбувались обома спільнотами, то дорослих чоловіків утримувати було значно важче. Галери-каторги та далекі землі, звідки доволі складно втекти, були у турків, а у козаків подібний ринок був куди як скромнішим.

Щодо інтенсивності нападів та їх успішності також маю певні застереження. Тогочасні «цифри полону» зазвичай не розрізняють людей і худобу, відтак робити з них демографічні висновки я б не квапився. Також не завжди можна оцінити ефект від «відплатної акції», яка, як правило, неодмінно відбувалася після нападу.

Гадаю, урешті-решт, що переповідаючи невільницький сюжет, автор упустив нагоду вказати на дуже специфічне значенні Запоріжжя, яке, не в останню чергу, забезпечувало його тривалість. Утікач із Криму міг дістатися цих місць за 2–3 дні, причому, не надто переймаючись вибором шляху (Дніпро не оминеш), а звідси йому вже допомагали перейти «на волость». Відтак, доля втікача без такого «перевалочного пункту» часто нагадувала б сюжет думи про трьох братів азовських.

Розділ 3 – *«Організаційна структура і лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі наприкінці XVI століття»* – знову, як на мене, дещо програє від апріорного переконання, що такі «структури» та «ідеологія» ма-

ли місце. Автор захоплюється з'ясуванням, що воно таке «десяток», «сотня», «рота», «полк», причому намагається відшукати «відмінність» усього цього у козаків стосовно інших тогочасних військових формувань. На мою скромну думку, І.Стороженко не взяв до уваги, що в умовах традиційного суспільства чи не головним мотивом участі у тій чи іншій мілітарній акції, а, відтак, і відповідному військовому формуванні, була *харизма* вождя. Уже після зібрання охочих здійснювалися оргзаходи, зазвичай, безпосередньо пов'язані з наявною чисельністю війська. Отже, як не рівні були вожді, так не рівні були і їхні підрозділи, тому таким популярним було поняття «старшини» – як усієї сукупності потенційних командирів, ієрархія між якими мала ситуаційний характер. Відтак, гадаю, спроби у пошуках організаційного начала йти не від «голови» – гетьмана-харизматика, а знизу – від ватаги-коливи тощо, не є продуктивними і занадто скидаються на задавнені народницько-радянські егалітарні шори. Утім, артикуляція даної проблематики у книжці І.Стороженка, поза всяким сумнівом, іде на користь для розгортання самого цього дослідницького сюжету.

Автор зауважив, що на початку свого існування козаки у структурі державних збройних сил були суто допоміжною складовою. Тут бажано додати, що й «одноразові» козацькі реєстри 1560–1580-х рр. розраховані на досить обмежену кількість особового складу. Козацтво вважалось непридатним для «правильного бою» аж до Хотинської війни 1621 р. Коли ж козаки довели свою цінність у «регулярній» битві (Хотин, Куруківо), відразу були створені постійні реєстрові козацькі підрозділи – шість полків по тисячі вояків у кожному.

Автор згадує про важливість «морської ери» (з 1580-х рр.) для якісних змін у козацькій організації, але не говорить докладно про основний чинник цих змін – альтернативне джерело озброєння. Якщо раніше процес підготовки козаків до більш-менш значної військової виправи контролював уряд (прикордонні старости, окремі магнати і т.ін.), а важке озброєння (зокрема, гармати) можна було отримати лише із замкових арсеналів і туди ж таки повернути його після походу, то здобич із турецьких галер та фортець контролювало вже саме Військо Запорозьке, яке, відтак, могло собі дозволити вільніше визначатися із власною кількістю та вибором напрямків військової діяльності. Це визначало й перевагу Січі-Коша у протистоянні з офіційною резиденцією гетьмана-старшого «на волості» – у Трахтемирові. Утім, уважати, що Січ якось структурно виокремлюється тоді з Війська, гадаю, не варто. Зрештою, питання, що постало перед козацтвом після ординації 1638 р., звучало не як жити Війську без контролю над Запоріжжям/Січчю, а зовсім по-іншому – чи воно без Січі залишається Військом?

Розділ 4 – «Генезис та еволюція організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі кінця XVI – першої половини XVII століття» – виглядає досить контроверсійно. Спроба спростувати існування Томаківської Січі (на жаль, автор ігнорує свідчення С.Сарницького, Й.Бельського, Я.І.Петриція¹), гадаю, обумовлена переконанням, що Січ до середини XVII ст. була чимось більшим за напівстаціонарний табір-«кіш» і пункт зосередження козаків (як ось Глиняни неподалік від Львова для кварцяних жовнірів чи то знані з татарських практик «куруки» – заповідники у розпорядженні центральної влади); що це була столиця у модерному сенсі, а не досить довільно обирана ставка «війська-орди-ордену». Певно, автор надто намацально-територіально тлумачить загалом симпатичний концепт Війська/Січі як «держави-міста». Утім, із цим античним ідеалом поліса-політії залюбки «гравися» й ідеологи Речі Посполитої (напрямку беручи за взірць античність чи приймаючи посередництво венеційського зразка). Отже, жорстка прив'язка його до *міста-столиці* не робилася.

Щодо милої серцю автора Базавлуцької Січі – то як «структура» вона так само аморфна, як і нібито не існуюча Томаківська. Тут варто згадати уривок з «Історії турецької» Мартина Пашковського (1615 р.), де йдеться про події на Запоріжжі 1590–1591 рр. і принагідно з'ясоване питання про місця перебування запорожців протягом календарного року:

«Де козаки влітку, а де взимку мешкають // А якщо хочемо знати, де перебувають // Козаки в певні часи і де спочивають – // У Шабельниковій Вітці, або на Зборовсько-

го // стані (район Чортomla; саме там 1579 р. розташовувався табір С.Зборовського – Д.В.) або на Ружинського (ідеться про табір або Богдана Ружинського, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або Михайла Ружинського, гетьмана у 1585–1588 рр., або Кирика (Кирила) Ружинського – гетьмана у 1588–1590 рр. – Д.В.) // Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, // Тоді до Чортomla звідти втікають // Або до Базавлука. А здобич свою // і коні на Томаківці мають, бо там бої // не бувають. Звідти ж, коли робацтво (ідеться про козаків-промисловиків, а не вояків – Д.В.) встає – // Відходять на літо у свої звичайні краї // До Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натовість відходить чимало // До Червоних гір (Червона або Лиса гора відома на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу – Д.В.). І так як місця свої знають // Так також на них у певний час переносяться» (переклад із польської мій – Д.В.); (оригінал) «*Kiedy Kozacy lecie a kiedy zimie mieszkaią // A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią // Kozacy czasow piewnych u gdzie spoczywaią – // W szabelnikowey Wietce, lub na Zborowskiego // Położeniu zimuią, lub na Ruzynskiego. // Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią, // Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią. // Albo do Bazawłoka. A dobytki swoje // Y konie w Tomakowce maią, bo tam boie // Niebywaią. Z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię – // Ustępią na Lato w swe zwyczajne Kraie // Do Chortyce, na skalę wielką. A zaś skoro Jesień przydzie, natychmiast ustępią sporo // Do Czerwonych gor. Y tak iak mieysca swe znaią // Tak się też na nie czasow pewnych przenaszaią*»².

Отже, як бачимо, умовна Січ тут протягом року змінює кілька місць. А взагалі постійного центру, за цим описом, на Запоріжжі немає (одразу спадає на думку порівняння з пересувними станицями-столицями Війська Донського, про що вже не раз писав В.Брехуненко). До речі, термін «кочовиська» щодо запорізьких осідків козаків уживався як за часів Стефана Баторія (документ від 25.XII.1577 р.³), так і у творі Самуеля Шимановського «Марс савроматський» (1642 р.).

Додамо, що й Шимон Старовольський згадавши у тексті 1628 р. традиційні три «козацьких острови» (Томаківку, Кохан та Вишневецький-Хортиця), оповів, що на зиму на Запоріжжі залишають сторожу по 500 вояків «на кожному острові». Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – це історіографічний міф?

Аргументи І.Стороженка, покликані обґрунтувати існування Базавлуцької Січі, непереконливі. Організаційні реформи на Запоріжжі після Солониці 1596 р. дуже мало ймовірні, адже Військо у цей час на кілька років пішло на службу до трансільванського князя. Думка, що січовий Базавлук – це дітище козацького проекту 1591 р., також маловірогідна, адже за цим проектом місцем розташування Січі вбачався Кременчук на Дніпрі. Прикметно, що Г.Боплан, який побував у цих місцях 1639 р., згадав у своєму «Описі України» Томаківку, Чортomla і багато інших «запорізьких» топонімів, проте ані словом не прохопився про Базавлук (хоча, можливо, саме його він розумів під «великим островом» трохи нижче Чортomla «з якимись руїнами»⁴). Так само не згадав про сталу Січ (та й Базавлук) у своєму «Марсі савроматському» (1642 р.)⁵ досить компетентний С.Шимановський:

«{Запоріжжя} А потім Запоріжжя – козацьке місцеперебування, // Найулюбленіше осавулів усіх кочування. // Звідти, час вільний маючи, до річок заходили // Бо в дичинах незмірну силу риби ловили // {Балакшиї – це чайки} // Балакшиї»⁶. А інші, звіра різноманітного // Стріляючи, заходили аж у далекі сторони // І з немалою користю поверталися знову // {Юрти – намети козацькі або якесь помешкання} // До своїх наметів. Із того ж бо тільки облову. // Бо ж і суворі на Запоріжжі понад Дніпром ліси // Де молодці, заходячи, мали свій спочинок. // Там з лип дуже високих човни будували // На яких свавільно таки на море вибігали. // ... // Вже зараз за Пороги важко молодцеві, // Опріч що навперемін ходять реєстрові, // Вони часто в полях з татарами бачаться // Кримськими і не раз за ними ганяються» (переклад із польської мій – Д.В.); (оригінал) «{*Zaporoże*} // A potym Zaporozie Kozackie mieszkane, // Naimilsze Asawułow wszystkich kocowanie. // Ztamtąd czas wolny maiąc, w rzeczki zachadzali // W Dzikowinach niezmierną moc ryb więc ławiali // Bałakszyie. {*Bałakszyiowie są to Rybitwi*} A drudzy zwierz nieokrocony // Strelaiąc, zachodzili aż w dalekie strony // Y z niemłą korzyścią wracali się

znowu // Do swoich Kotarch. {Kotarchy są to Namioty Kozackie lub mieszkanią iakie} z tego więc tylko obłowu. // Więc srogie na Zaporozu po nad Dnieprem lasy // Gdzie Mołocy zachodząc miewali swe wczasy. // Tam z lip nader wyniosłych Czolny budowali // Na których zaś swawolnie na morze wpadali. // ... // Już teraz za Porohy trudno Mołoycowi, // Oprócz co na przemiany chodzą Regestrowi, // Ci się częstokroć w polach z Tatarzy widaia // Krymskimi y nie raz się z niemi uganiaią»⁷.

Повага до тих, хто зимував на Січі у суворих випробуваннях, звичайно, мала місце (див. у Я.І.Петриція, Ш.Старовольського), але мені не відомо про факти, коли «постійні» січовики оформлювались у сталі «партії» та протиставляли себе решті козаків. В історіографії траплялися спроби подати у цьому світлі конфлікт між реєстровцями та «виписчиками», але вони не дуже переконливі. Так, можна згадати, що у козацькій війні 1637–1638 рр., в якій реєстрове та нереєстрове козацтво частково стали по різні боки, рушійною силою виступу Павлюка вельми поінформований С.Шимановський називає не запорожців, а тих козаків, які нещодавно ходили на «турецьку службу» й саме після цього згуртувалися на Запоріжжі.

Найбільш цікавим у 4-му розділу, на мій погляд, є останній підрозділ 4.8 («Знищення Базавлуцької Січі в 1638 році»), де автор зрештою чітко ставить знак рівності між Військом і Січчю, хоча тут легко наразитися на закид у підміні понять (уважаю термін «Військо» більш автентичним і зрозумілим, а термін «Січ» – надто забарвленим пізнішими сенсами, які походять з другої половини XVII та XVIII ст.⁸). Тут І.Стороженко повертається до згаданої ще у вступі тези про припинення 1638 р. існування Січі/Війська і з цим важко не погодитись.

Розділ 5 – «Відродження Б.Хмельницьким за власним проектом у 1652 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі замість знищеної польською армією у 1638 р. Базавлуцької Січі» – виглядає кульмінацією оповіді, яка, утім, викликає і бажання подискутувати (що, зрештою, для означеної теми лише на користь). По-перше, автор, як на мене, надміру довірився визначенню точності датування «20 років тому» щодо оповідача з 1672 р. Цілком можливо, що тут ішлося не про 1652, а про 1653 рік. Саме тоді стосунки великого гетьмана з Кримським ханством загострилися до такої міри, що він уже міг не зважати, що влаштування фортеці на Запоріжжі сприйматиметься як недружній крок. Зрештою, навіть 1654 р. (коли й згадано вперше кошового отамана⁹), як дата облаштування Чортомлицької Січі, не є неймовірним. Отже, коректніше було б писати не «1652», а «між 1652 і 1654 рр.». Наскільки Чортомлик, як місце нової Січі, був вибором Б.Хмельницького – це також спірне питання (утім, І.Стороженко на цьому і не надто акцентує), адже ще Г.Боплан (інформація на 1639 р.) відзначив виняткову важливість цього місця для козаків («військова скарбниця», місце будівництва човнів-чайок).

По-друге, гадаю нова Січ для Б.Хмельницького – керівника відродженого 1648 р. Війська Запорозького – могла бути лише прикордонною фортецею, таким собі черговим Кодаксом (хай і зі славою козацької праматері)¹⁰. Адже власноруч витворити на Запоріжжі альтернативу або конкурента Війську – навряд чи це був крок «геніального» політика.

Відмінності січової організації від територіально-полкової ґрунтувались на тому, що тут не було сталого населення і козаки тут перебували ніби «у відрядженні», а зв'язок їх із рідним полком не уривався (хоча проект створення нового Запорізького воєводства в рамках Великого князівства Руського виник у 1659 р. під час переговорного процесу щодо Гадяцької унії¹¹). Основним завданням січовиків була охорона кримсько-турецької ділянки кордону Війська Запорозького, яка з 1654 р., із переходом «під руку» московського царя, справді стала «гарячою точкою» (відтак, запорізькі паланки-форпости з боку Московії та власне Гетьманщини на той час маловірогідні).

Намагання автора переконати читача у завершеності «проекту Б.Хмельницького», а, відтак, у незмінності оргструктур Запоріжжя від 1652 р. аж до середини XVIII ст. мене особисто не переконує. І.Стороженко сам наводить надто багато фактів, що суперечать цій тезі (наприклад, різні відомі цифри щодо кількості куренів і паланок), а авторитет А.Скальковського та Д.Яворницького – недостатній аргумент.

При міркуваннях про генезу «Січі» за цей період не зайвим буде згадка ще однієї неактуалізованої у вітчизняній історіографічній традиції дати – 20.VII.1661 р., коли «Запорізький Кіш» уперше отримав монарший привілей лише для себе, а не як складова Війська Запорізького¹².

Досить оригінально виглядає підрозділ 5.2.4. Це цікава реконструкція січового похідного полку, але хотілося б мати тут більше джерельних підтверджень.

Останній розділ 6 – «Гіпотеза походження та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII століття в аспекті етногенезу» – це вже власне не історичне, а історіософське дослідження, пошук «сенсу історії». Обрана за методологічну базу теорія Л.Гумільова (плюс деякі співзвучні «циклістські» гіпотези), як на мене, попри сцієнтистську оболонку, перебуває поза досвідом науки і є ще одним «чудовим міфом» (а міф, за А.Лосевим, це «диво», яке годі аналізувати чи спростовувати). До речі, допасувати Л.Гумільова до українського етногенезу колись уже намагався один історик, утім, враження на науковий загал ця спроба не справила¹³.

Новацією І.Стороженка є перенесення циклу Л.Гумільова на *субетнічний* рівень (козаки для нього – субетнос українського етносу), що дозволило різко стиснути період тривання певних «фаз» (за Козацьку революцію середини XVII ст. їх минає аж три, тоді, як *етнічна* фаза Л.Гумільова тягнулася десь півтора століття). Щоправда, тепер мені незрозуміло, звідки береться/зберігається пасіонарність для цілого етносу, адже пасіонарні поштовхи, за Л.Гумільовим, явища доволі рідкісні. Гадаю, міркування І.Стороженка тут мають радше естетичне значення.

У підсумку зауважу, що книжка шановного Івана Сергійовича Стороженка дещо потерпає від «благих намірів» і традиційних для «нестоличного» та «неміжнародного» історика інформаційних обмежень, утім, з іншого боку, це достоту прояв наукового подвижництва, без якого, на жаль (бо таки хочеться працювати нормально, без надриву та серцевиривання, і на батьківщині), наука в Україні та інтерес до неї суспільства взагалі можуть стати фікцією.

¹ Охочих відсилаю до оригінальних текстів і їх перекладів у кн.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2007; *Його ж.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2008.

² *Paszkowski M.* Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożństwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chrześcianskiej ... – Kraków, 1615. – S.22.

³ AGAD. – LL.21. – K.198–201.

⁴ Є цікава згадка, що навесні він весь за винятком «руїн» затоплюється водою. Отже для Б.Хмельницького, який зосереджував свої сили на Запоріжжі саме навесні 1648 р., острів був попросту непридатний?

⁵ Про цю працю див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... – Розділ 4.4.

⁶ Очевидно, від кримськотатарського «баликчи» – рибалка. Рибалка-чайка – традиційна для України метафора.

⁷ *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)... – Ч.2. – С.434–435, 461–464 (в оригіналі див.: *Szymanowski S.* Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyeу naiaśnieyszego Wladisława IV z laski Bożej krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedi-cy... – Warszawa, 1642. – S.86–88).

⁸ Напевно, до другої половини XVII ст. слід вести мову не про не про «Січ Запорізьку», а про «Кіш Запорізький». Про «січі» ж до цього часу слід згадувати суто як про тимчасові укріплення. Перша відома мені згадка цього терміна взагалі походить з 1629 р. (так підписано лист – «з січі у Чортomla»). Раніше, з 1585 р., свідчення про «січових козаків» не може однозначно тлумачитися як таке, де йдеться про «козаків Січі», а не про «козаків з січей», зовсім не обов'язково розташованих за дніпровськими порогами.

⁹ До речі, за свідченням з 1654 р., «кошового старшину посилає туди гетьман» (див.: *Акты ЮЗР.* – Т.Х (1653–1654). – Санкт-Петербург, 1879. – С.442).

¹⁰ До речі, Кодак у поясненні для московського уряду (1654 р.) представлено практично рівноцінним із Запоріжжям пунктом – там і там є гармати та залоги, які надсилаються гетьманом (на Кодак у складі 400 козаків) (див.: *Акты ЮЗР.* – Т.Х. – С.441, 452, 476, 484). На ці свідчення звертав увагу ще І.Крип'якевич у статті «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» (бл.1930 р.).

¹¹ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008. – S.194.

¹² Patent do Kozaków kosza zaporoskiego, którym przy wolnościach tak dawnych, jako i świeżo nadanych, także przy futorach i siedliskach zachowuje KJM (AGAD. – S.5. – K.25).

¹³ Юрїй М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. К., 1997.

Д.С.Вирський (Київ)

Михайлюк О.В.

Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

У сучасних умовах, коли, з одного боку, реальністю став тяжкий стан аграрного сектора економіки України, а з іншого, – світова продовольча криза дає державі із значними ресурсами сільськогосподарських земель останній шанс перетворитися на значного постачальника продовольства, виникає потреба в ґрунтовному дослідженні її сільського господарства, його історії та сучасного стану. Адже значною мірою ці проблеми сягають своїми витокami у минуле. Нині певною мірою посилюється інтерес істориків, соціологів, культурологів, етнологів до аграрної історії України. Особливо привабливими для сучасних дослідників є ті аспекти минулого її селянства, котрі донедавна не були в центрі уваги науковців, а саме – специфіка способу життя останнього, суспільна свідомість селян, їх ментальність, світосприйняття тощо. У цьому контексті заслуговує безперечного схвалення і підтримки спроба О.В.Михайлюка підготувати комплексне дослідження, присвячене соціокультурним процесам, які відбувалися в селянському середовищі у надзвичайно складну епоху – перші десятиліття минулого сторіччя, коли на українських теренах химерно перепліталися модернізаційні й революційні процеси, соціальні та політичні потрясіння, відбувалися корінні зміни в традиційній культурі й свідомості селян.

Монографія є результатом багаторічних наукових пошуків автора, опрацювання ним численних історичних джерел і праць своїх попередників, у тому числі значної кількості філософських, соціологічних та культурологічних студій. Залучення численного комплексу історіографічних й інших матеріалів дозволило вченому простежити трансформацію культури і соціальної поведінки селянства України на початку минулого століття, що виявили себе в змінах способу життя останнього, його ціннісних уподобань, моделей сприйняття навколишнього світу тощо.

Автор рецензованої книги розкрив соціально-економічне становище селян України та характер аграрних відносин напередодні революцій 1905–1907 рр. й 1917–1920 рр., простежив їх зміни під час тогочасних подій, дослідив вияви соціокультурних суперечностей між містом і селом. Він з'ясував спосіб сприйняття селянами світу та його трансформацію в умовах прискореної модернізації суспільства, революції й громадянської війни, проаналізував взаємини селянства і влади на різних етапах історії окресленого хронологічного періоду.

Структурно монографія О.В.Михайлюка містить п'ять розділів, зміст котрих, на наш погляд, гармонійно поєднується між собою, доповнюючи один одного. Це свідчить насамперед про цілісність та логічність побудови всієї наукової праці, її узгодженість із метою й дослідницькими завданнями.

У книзі подано докладний історіографічний огляд наукової літератури із селянознавчої проблематики. Історикам, справедливо зауважує О.В.Михайлюк, притаманна вузька спеціалізація. Тому минуле селянства вивчалось за окремими епохами чи проблемами. Звичайно, дослідники відокремлювали дореволюційний і революційний час його історії. Натомість автор рецензованої монографії намагається поєднати їх, проаналізувати під ширшим кутом зору цілий ряд політичних та соціальних процесів, не поділяючи періоди на до- й революційні, причини і наслідки останніх. Таким чином, зроблено вдалу спробу «поєднання» двох епох, щоб виявити спільне та відмінне в селянській культурі у часовому просторі, простежити зміни в соціально-економічному становищі селян, їх світо-